

Зміст

До читача.....	5
Частина I. Соціум і мистецтво	
Одеська ідентичність: пролегомена до теми	11
Нонконформізм	35
Музична комедія	53
Частина II. Постаті	
Нетиповий шлях Володимира Жаботинського.....	75
Шансонье Петро Лещенко	104
Михайло Жук: талант і влада.....	123
Неприкаяність поета: Борис Нечерда	150
Деконструювання міфу: Борис Херсонський.....	175
Бібліографія	193

До читача

Усі знають, що Одеса – місто особливе. І тому міряти його міркою інших міст – не годиться. Писати так, як про інші міста, – також. Треба шукати особливих підходів і особливих слів. Більше, того, цю особливість не можна зафіксувати в якомусь стійкому, застиглому вигляді, як зображення на фотографії. Адже Одеса перебуває в постійному русі. Її ідентичність неможливо окреслити як константу і стала величину. Однак у цьому й полягає суперечність, що переслідує кожного дослідника: побачити й відтворити живу стихію, а не засушений гербарій, хоча доступні засоби тяжіють саме до другого.

Часто ті, хто намагався окреслити своєрідність міста над Чорним морем, розчаровано розводили руками. Створена як місто мігрантів, як етнокультурний плавильний казан, як нестійка соціальна спільнота з різними й нерідко протилежними засадами, Одеса не надається до одновимірних визначень. Коли й можна вказати в її культурному образі щось тривке, стало й незмінне, то це буде хіба що *сталість метаморфоз, фронтірна неозначеність*. Місто постійно змінюється, і в цьому, мабуть, криється його найбільша інтрига й таємниця. Гострі дискусії не відхилюють щодо оцінки минулого, та й щодо сучасного статусу мегаполісу думки розходяться. Що вже казати про майбутнє, яке уявляють зовсім по-різному. Одесити – а це нині без перебільшення світова спільнота, що обіймає не лише мешканців міста, а й тих, хто його давно чи недавно покинув, хоч не зрікся одеського патріотизму, – формують такий унікальний образ міста, який уникає рівноваги й закостеніння, лишається плюральним і, що найважливіше, програмує відкритість на світ. Через те їм часом вдається поєднувати непоєднуване – дух і амбіції світового мегаполісу з милою атмосферою провінційного затишку та самодостатності. Очевидно, вдається не завжди: конкретні історичні обставини ХХ століття залишили свій міцний слід у біографії міста, через

що одеська своєрідність сильно потерпала, якщо й узагалі не ставилася під сумнів. Сумні й трагічні події довелося пережити місту вже за нашої ери. І якщо давніше Одеса націлювала на легке й безжурне життя, то в останньому сторіччі вона пізнала війни, погроми, депортaciї, репресiї, що значно змінило колективний характер одеситiв. Проте минають лихi часi, i слава колишньої Одеси – сонячного, теплого, дотепного мiста – знову повертається.

Як багато хто, автор цiєї книжки також починав вiд замiлювання мiстом над морем, адже важко опиратися його природним спокусам: вишукана архiтектура, зичливi люди, незрiвнянне море... Та згодом на змiну замiлюванню прийшло пiзнання – i замiсть простенької чорно-бiлої поштiвки у стилi ретро з'явилось враження рiзномiлого, складного, суперечливого життя, яке точилося в цьому гостинному мiстi ранiше та численнi слiди якого подибуємо й тепер, навiть у несподiваних мiсцях. Таке пiзнання Одеси має свої переваги. Зайве наголошувати, що воно не має меж, i автор почувавтесь тiльки несмiливим першокласником, що осiлює буквар, навiть не уявляючи, якi велиki таєmницi можуть чекати попереду.

При нагодi хочу висловити велику подяку двом людям, якi спонукали до глибшого зацiкавлення Одесою i значною мiрою спричинили появу цiєї книжки. Це колеги й друзi – професор *Наталiя Малютiна*, родовита одеситка, лiтературознавець, дoслiдник драматургiї, що вмiє й життя вiдчитувати як драму, та професор *Ярослав Лавський* з Бiлостоку, який з великим ентузiазмом узявся осмислювати Одесу як культурний багатонацiональний феномен. Завдяки органiзованим цими вченими науковим конференцiям вiд 2015 року я втягувався в одеську проблематику – спочатку епiзодично, а пiзнiше глибше й серйознiше, бо ж сам матерiал виявився напрочуд цiкавим та неординарним. Так поступово виникали окремi розвiдки, що переросли в роздili цiєї працi. Вони поставали з потреби з'ясувати певнi явища, як на мене, призабутi, мало висвiтленi, мало знанi – особливо на тлi

розкрученого туристичного бренду, яким стало нині чорноморське місто з обов'язковим набором його типових ознак.

Від явища до процесу, від феномену до контексту – такий шлях неодмінно веде, коли прагнеш звірити враження через історичні та культурні паралелі. Звідси й структура книжки: в першій частині автор пропонує загальні оцінки того, що визначило одеську ідентичність у нашому столітті, тоді як у другому концентрує увагу на окремих постаттях, які цю локальну тотожність уособлюють. Одесити жартома зізнаються, що їх варто сприймати в трьох категоріях: тих, хто в місті побував і його прославив, тих, хто з нього виїхав, та тих, хто не виїхав і досі живе. У такому широкому вимірі й представляємо «одеськість», адже культурну славу міста творили не тільки ті, хто в ньому звікував. Більше того, нерідко саме втеча з міста дозволила вповні розкритися талантам і харизмам окремих осіб, причетних до його новочасної історії.

Ще раз наголошую – місто над Чорним морем сприймаю як властивий палімпсест. Його писали й переписували до нас, і в майбутньому будуть заповнювати новим змістом. У цьому унікальність Одеси і непроминальність її культурного образу.

ОДЕСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ: ПРОЛЕГОМЕНА ДО ТЕМИ

Фронтирина свідомість

Дискусії про локальні ідентичності досить популярні в сучасному світі. На нашому континенті вони надзвичайно оживилися саме у ХХІ столітті, призводячи до цілком несподіваних наслідків. Коли в кількох європейських країнах після періоду численних ініціатив, головно на рівні культури – у відродженні мов та діалектів, релігійно-конфесійних та фольклорно-звичаєвих традицій, – справа дійшла до політичних аспірацій та претензій регіональних спільнот на власну державність, виявилося, що розвиток локальних ідентичностей не є однозначним благом, як могло видаватися раніше. Адже, з іншого боку, він може провадити до сепаратистських рухів, розпаду нинішніх держав, територіальних спорів тощо, а це в нинішній Європі загрожує серйозними проблемами. І якщо донедавна старий континент заслужено пишався стабільністю та добробутом, то локальні спільноти (разом з іншими викликами нашого часу) стабільний порядок значною мірою проблематизують.

Такий стан речей актуалізує питання локальної ідентичності в сучасних контекстах. Слід визнати, що в минулому йому не приділялося належної уваги в наукових дослідженнях, однак в останні роки завважуємо активізацією подібних студій, що провадяться з позицій нового регіоналізму, поетики простору чи геopoетики тощо¹. Звичайно, локальну ідентичність непросто

¹ Див.: The Spatial Turn. Interdisciplinary Perspectives, ed. B. Warf, S. Arias, London – New York, 2009; Nowy regionalizm w badaniach literackich. Badawczy rekonwersja i zarys perspektyw, red. M. Mikołajczak, E. Rybicka, Kraków, 2012; E. Rybicka, Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i

ідентифікувати: вона є плинною й динамічною, а форми її вияву бувають дуже різними, залежно від політичної системи та конкретних умов регіону.

Питання про одеську ідентичність також доволі непросте. Місто в минулому піддавалося різним обставинам, а конкретні етнокультурні маски в його історії нашаровувалися таким чином, що сьогодні важко встановити їхні межі та грані взаємопливів. Одеса – місто, в якому постмодерний принцип множинності і варіативності втілився повною марою. Через те сучасному дослідникові, що зосереджує свої зусилля довкола історії Одеси, відкривається широкий простір для інтерпретації. Адже – з огляду на постійну міграцію місцевого населення – неможливо з певністю говорити про «одеськість» у принципі. Як вимірювати автохтонність одеситів – роками, десятиліттями, поколіннями, періодами, формаціями? Чи є підстави говорити про тягливість традиції в місті, яке було засноване та розвивалося саме як місто мігрантів?

Зрештою, в автохтонності завжди є подвійна конотація, яку свого часу близькуче описав Емануель Левінас. Філософ стверджував, що бути автохтоном – це бути водночас і незалежним, і залежним, підпорядкованим, а прив'язаність до місця передбачає також певну форму відчуження². Його теорія Іншого передбачає парадоксальний зв'язок індивіда з зовнішнім світом, що регулює не тільки вертикаль «свій – чужий», а й відносини свободи та залежності. Учений писав:

«Колективність, про яку я говорю “ти” або “ми”, не є множиною “я”. “Я”, “ти” в ній не є індивідами, що підпорядковані загальному поняттю. Ні володіння, ні членство, ні понятійна єдність – ніщо не пов’язує мене з іншим. Відсутність спільноти батьківщини перетворює Іншого на чужоземця; Чужоземець – це

praktykach literackich, Kraków, 2014; Czapliński P. Poruszona mapa: wyobraźnia geograficzno-kulturowa polskiej literatury przełomu XX i XXI wieku, Kraków, 2016.

² Див.: E. Levinas, Całość i nieskończoność. Esej o zewnętrzności, tłum. E. Kowalska, Warszawa, 1998, s. 189.

той, хто вносить розлад у моє “в себе”. Але Чужоземець разом з тим означає «вільний». Я не маю влади над ним. Він ухиляється від моїх посягань, навіть якщо перебуває в моєму розпорядженні. Він не є повністю в одному місці зі мною. Я ж, не підпорядкований з Чужоземцем загальним поняттям, як і він, – безрідний. Ми – це Самототожний і поруч із ним – Інший. Сполучник “і” не вказує в цьому випадку ні на приєднання, ні на владу одного над іншим»³.

Саме таке химерне поєднання індивідуальних та групових ідентичностей, що постають перед нами в історичних віддзеркаленнях різної давності, робить осмислення одеської тотожності надто складним та суперечливим, позаяк осмисленню підлягає нестійкий, постійно рухливий суб'єкт. Ключовим у цьому контексті стає питання критеріїв – що слід вважати за норму чи еталон, а що – трактувати як випадкове, тимчасове та неістотне. Адже населення міста в різні періоди його історії дуже різнилося за своїми етнокультурними показниками. А процеси масової міграції та депортациї, що прокотились Одесою (і Причорномор'ям також) упродовж двадцятого століття, сприяли занедбуванню місцевої традиції та радикальній зміні матриці. Зрештою, чергова загроза, що наростає вже наприкінці XIX та на початку ХХІ століття, проявляється в жорсткому тиску модернізації та глобалізації, які руйнують міський культурний пласт.

У розмові про локальну ідентичність доводиться зважати на низку чинників. По-перше, міська історія підлягала численним маніпуляціям, які іноді до невідчінності змінювали її образ. По-друге, поліетнічний і полікультурний простір Одеси витворив особливий духовний клімат, у якому місто існувало давніше, – на сьогодні ж його вже неможливо відтворити й культивувати. По-третє, локальну ідентичність завжди співтворила атмосфера культурної відкритості, що була напряму пов’язана з межовим (фронтірним) статусом міста-порту, а нині значення

³ Левинас Э. Тотальность и бесконечное, пер. с фр. И.С. Вдовиной // Э. Левинас. Избранное: Тотальность и бесконечное, Москва – СПб., 2000, с. 78.

Одеси як провідного порту певною мірою втрачено. Так чи інакше, впродовж останнього століття, починаючи з катастрофічних подій Першої світової війни та революції в Росії й завершуючи значним відтоком інтелектуальних сил в еміграцію у 1980–1990 роках, Одеса зазнала радикальних змін, що значно утруднює дискусію про ідентичність її мешканців. Масова асиміляція одеситів та гомогенізація міського простору стали наслідком тоталітарних практик двадцятого століття – червоного й коричневого тоталітаризму, що спричинили велику трагедію Одеси й фактичне завершення її історії як мегаполіса й світового міста⁴. На жаль, ці зміни набули незворотного характеру, що викликає в сучасних одеситів досить популярні настрої ностальгії за втраченим культурним спадком.

У нашому випадку маємо ситуацію, коли нашарування різного роду пограничного досвіду – мовних, релігійних, звичаєвих, ментальних відмінностей – привело не лише до рішучих кількісних змін в історичному образі Одеси, а й до формування особливої якості. Якість ця по-своєму феноменальна, бо не тодіжна з жодним зі складників, які можна розпізнати в її основі. Про це багато говорять, причому як самі одесити, так і гости, як автори спогадів про місто в минулому, так і сучасні аналітики.

Звичайно, за домінантну ознаку можна вважати мовно-культурну орієнтацію одеситів: таким чином, визнаємо місто, принаймні в нову та новітню епоху, в XIX–XX століттях, органічною частиною і навіть формантом «руssкого мира». Однак це погляд поверховий і не позбавлений суперечностей. З одного боку, Одеса не замикалася на російських впливах, а по-своєму адаптувала їх до місцевих умов. З іншого ж боку, слід визнати не тільки приналежність міста до російського світу, а й активне співтворення цього світу в періоди розквіту. Так, у 20-і роки народження «південноруської літературної школи» (В. Шкловсь-

⁴ Про це переконливо свідчить американський дослідник Чарзл Кінг, до праці якого будемо звертатися ще далі. Див.: *King Charles. Odessa. Geniusz i śmierć w mieście snów*, przeł. H. Pustuła-Lewiska, Wołowiec: Czarne, 2016.

кий)⁵ стало свідченням збагачення російської культури Центру з боку периферії. У той же період пожвавлення театрального життя та відкриття кінофабрики утвердило авторитет Одеси як альтернативного центру українського культурного життя, що конкурував (хай і недовго) зі столичними Харковом та Києвом. Значним осередком культурного руху була Одеса також за німецько-румунської окупації в період Другої світової війни: шкода, що ця сторінка його культурної історії забута й рідко згадується навіть спеціалістами⁶. Складніше з пізнішими часами, тому що місто над Чорним морем поступово підлягало провінціалізації, що, на жаль, продовжується й до сьогодні. Централізація влади й ресурсів, що системно проводилася в Радянському Союзі, досягла й приморського краю. Період хаотичної зміни системи й становлення незалежної України в 90-і роки також не був сприятливим для міста: його провінційний статус у цей час закріпився, а масова міграція й еміграція, зокрема творчої інтелігенції та енергійної молоді, значною мірою знекровила місто як самодостатній урбаністичний центр.

Сучасна доба принесла нову загрозу локальній тотожності. Ця загроза пов'язана з диктатом масової культури. Баланс поміж творенням культурних цінностей та їхнім споживанням суттєво змістився до другого полюсу. До того ж, активними споживачами маскультури є не лише мешканці Одеси, а й натовпи туристів, яких місто приймає щораз більше та які суттєво впливають на його образ. Це дає підстави для пессимістичних висновків – не тільки щодо сучасного Одеси, а й щодо її майбутнього.

⁵ Теза В. Шкловського про південноруську або одеську літературну школу свого часу викликала досить гостру реакцію радянських критиків, що змусило автора виправдовуватися і каятися. Проте на сьогодні її сприймають більш спокійно. Вадим Ярмолинець, наприклад, вважає, що таке поняття має право на існування, щоправда, пропонує додати до «школи» також авторів пізніших періодів, які характерно репрезентують одеський культурний текст. Див.: Ярмолинець В. Одесский узел Шкловского [Ел. ресурс]. Код доступу: <http://magazines.russ.ru/volga/2011/1/ia16.html>.

⁶ Див.: Верховский Я., Тирмос В. Город Антонеску: в 2 кн., Харьков: Фолио, 2017.

Доводиться визнавати, що славний «одеський міф» залишився в минулому⁷, а нині його навряд чи можна рекультивувати: для цього немає ані сил, ані засобів, ані відповідних умов, як стверджують компетентні одесити. Так, Б. Херсонський пише у цьому зв'язку, що «абсолютно неможливо виглядає спроба реанімації цієї традиції сьогодні»⁸.

Так чи інакше, загадка одеської ідентичності залишається неабиякою інтригою: яким чином місто, що складалося як з напливного населення й часто змінювало його характер під тиском зовнішніх чинників, творило певну спільноту? Чому інтеграційні чинники переважали дезінтеграційні? Які цінності можна визнати спільними для одеситів? Вони складалися цілеспрямовано, чи спонтанно? Ці та інші питання неминуче виникають у кожного, хто замислюється над міською історією Одеси. Згаданий уже Ч. Кінг завважує:

«Однаке увагу спостерігачів не привертала ця складена з сегментів єдність міста: факт, що, попри небувалу різноманітність звичаїв, одягу та професій, у мешканців зростало відчуття одеситів. По суті, приналежність до цього міста, чи то з народження, чи то з вибору, автоматично означала статус аутсайдера в тому чи іншому значенні слова: поступового єрея серед ортодоксів, німецького фермера, що обробляє землю в далекому евразійському степу, а не на заливних землях на півночі материка, вільного селянина, що працює на власному шматку землі замість відбудування панщини, рідкісного поміщика; грека чи італійця, що тримається за те саме узбережжя, яке колись навідували моряки зі стародавньої Еллади й купці з середньовічної Генуї. Співвідношення сил поміж окремими групами постійно змінювалося. Проте існувала якась золота нитка, котра утримала вкупі окремі квадрати одеської клаптикової ковдри...»⁹.

⁷ Ніколаєва Г.О. «Одеський міф»: минуле та сьогодення // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку, вип. 19 (1), 2013, с. 229.

⁸ Херсонський Б. Одеський синдром // Херсонський Б. Клаптикова ковдра. – К.: Дух і Літера, 2016, с. 211.

⁹ King Ch. Odessa. Geniusz i śmierć w mieście snów, przeł. H. Pustuła-Lewicka, Wołowiec: Czarne, 2016, s. 102.